

С. Г. КОБЕРНІК, Р.Р. КОВАЛЕНКО

ГЕОГРАФІЯ

10 клас

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНА ГЕОГРАФІЯ СВІТУ

Підручник для загальноосвітніх навчальних закладів

Харків
«Оберіг»
2010

Як працювати з підручником

Шановні старшокласники!

Цього року ви вивчатимете завершальний курс шкільної географії — «Соціально-економічна географія світу». Надійним помічником у цьому вам стане цей підручник. Пропонуємо поради, як краще з ним працювати.

Під час ознайомлення з текстом параграфу не намагайтеся його механічно запам'ятати. Зосереджуйте увагу на найважливіших положеннях та нових поняттях. Для кращого розуміння навчального матеріалу скористайтеся запитаннями і завданнями, наведеними у тексті. Деякі з них потребують вашого творчого підходу. Намагайтеся аргументовано відстоювати свою позицію з того чи іншого проблемного питання.

У підручнику міститься різноплановий ілюстративний матеріал: малюнки, тематичні карти, схеми, картосхеми, діаграми, графіки. Особливу увагу звертайте на запитання і завдання, що додаються до окремих ілюстрацій.

Наприкінці кожного параграфу у рубриці «Коротко про головне» наводяться загальні висновки, в яких виокремлюються найголовніші положення з теми.

Окремі регіони та країни вивчаються за типовим планом економіко-географічної характеристики. Бажано, щоб ви одразу запам'ятали його логічну послідовність та вміло використовували її під час відповіді.

У кожній темі є рубрика «Сторінка для допитливих». У ній ви знайдете додаткову інформацію про суспільно-економічні події й факти, традиції, культуру, побут, національну кухню, систему освіти різних країн.

Окремим блоком подано запитання і завдання з теми для самоконтролю навчальних досягнень. Тут передбачено три рівні завдань:

- *перший рівень* — тестові завдання, спрямовані на закріплення базових знань;
- *другий рівень* — перевірка розуміння основних понять та практичні завдання на заповнення узагальнюючих таблиць, складання схем;
- *третій рівень* — аналітичні завдання й порівняльні характеристики суспільних процесів та явищ.

До кожної теми подано орієнтовні переліки актуальних питань курсу, які передбачають самостійну підготовку повідомлень та доповідей з використанням додаткових джерел інформації: хрестоматій, географічних енциклопедій, довідників, Інтернету, періодичної преси тощо. Перелік сучасних інформаційних джерел з потужною базою Інтернет-ресурсів для поширення та поглиблення знань додаються до кожного розділа або теми.

У кінці підручника ви знайдете словник основних термінів і понять. Виконуючи практичні роботи, використовуйте наведені в «Додатках» відповідні статистичні дані.

Для кращого засвоєння матеріалу теми, крім підручника, використовуйте географічний атлас, контурні карти та практикум.

Цей підручник допоможе вам здобути глибокі й системні знання з соціально-економічної географії світу.

ВСТУП

§ 1. Що вивчає курс соціально-економічної географії світу

Економічна і соціальна географія світу як наука. Економічна і соціальна географія є основним осередком суспільної географії — сукупності усіх географічних дисциплін, що займаються вивченням суспільних явищ.

Пригадайте, що вивчає економічна і соціальна географія України.

Економічна і соціальна географія світу — це суспільно-географічна наука, предметом вивчення якої є загальні закономірності розвитку та розміщення населення і господарства на земній кулі, а також в окремих регіонах та країнах.

Найважливішими цілями її дослідження є пошук раціонального розселення і розміщення господарства та оптимізація відносин між розвитком суспільства і природи.

Основні методи економічної і соціальної географії та її зв'язки. У своїх дослідженнях економічна і соціальна географія використовує такі основні методи: картографічний, статистичний, порівняльно-географічний, історичний (*схема 1*).

Картографічний метод передбачає складання та аналіз тематичних карт світу, окремих регіонів і країн.

Статистичний (математичний) метод полягає в аналізі цифрових даних та побудові на їх основі найрізноманітніших графіків, діаграм, карт для всебічного аналізу сучасного стану й визначення тенденцій розвитку соціально-економічних процесів і явищ.

Для складання прогнозів щодо ефективного розміщення нових галузей та підприємств на певній території застосовують *порівняльно-географічний метод*, який передбачає зіставлення різних регіонів, країн, міст та ін.

Усі сучасні економіко-географічні процеси є результатом тривалого історичного розвитку. Тому, вивчаючи формування територій держав, їх заселення та господарське освоєння, використовують *історичний метод*.

Останнім часом у дослідженнях економічної і соціальної географії набувать поширення методи *моделювання та прогнозування* щодо роз-

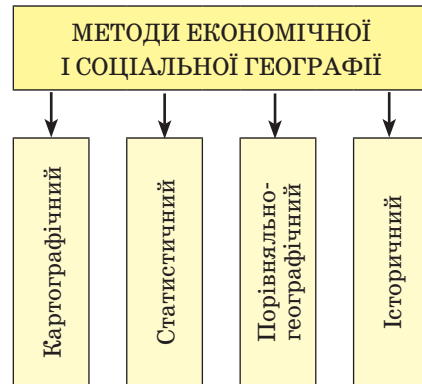

Схема 1. Основні методи економіко-географічних досліджень

витку суспільних процесів з використанням новітніх інформаційних технологій.

Регіональна економічна і соціальна географія світу має тісні зв'язки з іншими напрямками географічної науки, зокрема широко застосовує також теоретичні положення *розміщення продуктивних сил, світового господарства, розселення населення* тощо. Теоретичні знання будь-якої галузі науки формуються з найсуттєвіших елементів, представлених науковими концепціями та гіпотезами, які об'єднують певні погляди на сутність досліджуваних процесів та явищ.

Видатні економ-географи світу та сучасні концепції розвитку економічної географії. Значний внесок у становлення та розвиток економічної географії зробили вчені *Костянтин Арсентьев (1789–1865 рр.), Петро Семенов-Тянь-Шанський (1827–1914 рр.), Іван Александров (1875–1936 рр.), Микола Колосовський (1891–1954 рр.), Микола Баранський (1881–1963 рр.)* та інші.

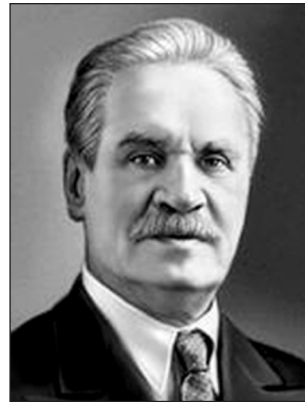

І. Герасимов

Протягом ХХ століття активно розроблялась *теорія регіонального розвитку*. Зокрема, російські вчені *Іннокентій Герасимов* та *Юліан Саушкін* вважали вчення про райони (їх формування, розвиток, перспективи, практичне значення) ядром усіх географічних наук, в тому числі економічної і соціальної географії. На основі теорії регіоналізму виникли регіональна економіка, регіональна політика, регіональна демографія, регіональна екологія тощо.

У 60–70-ті роки ХХ століття була розроблена концепція *проблемного країнознавства*. Одним з її засновників був *Ян Машбиць*, який запропонував проблемний підхід в економіко-географічному країнознавстві зарубіжного світу. Ян Машбиць розробив нову схему комплексної характеристики країн, до тематичних блоків якої увійшли: своєрідність території, географічне положення, історико-географічні етапи формування, природа і природокористування, населення і культура, розселення, суспільство, господарство, райони, стан довкілля, перспективи розвитку.

У ХХ столітті виникла концепція *«полюсів зростання»*, сформульована французьким економістом *Франсуа Перру*. Згідно з цією концепцією розвиток виробництва у різних галузях господарства відбувається нерівномірно. Виділяють динамічні галузі, які стимулюють зростання економіки і є своєрідними «полюсами розвитку».

М. Баранський

Дж. Фрідман

Здебільшого таким полюсом виступає місто, іноді район, який внаслідок концентрування має сприятливий господарський вплив на навколишню територію. Ця концепція у різних варіантах була покладена в основу планів і програм регіональної політики багатьох країн світу.

Однією з сучасних концепцій економічної і соціальної географії є концепція *глобальних (світових) міст*. Її автор Джон Фрідман для виділення глобальних міст запропонував такі критерії: чисельність населення, роль міста як потужного фінансового центру, важливість міжнародних функцій і наявність

Токіо

Нью-Йорк

Пригадайте, кого ви знаєте з українських учених-географів. Який їх внесок у розвиток економічної і соціальної географії?

міжнародних організацій; швидке зростання сфери ділових послуг; концентрування галузей обробної промисловості; роль великого транспортного вузла. Прикладами глобальних міст у світі за цими критеріями є Нью-Йорк (США), Токіо (Японія), Лондон (Велика Британія), Париж (Франція).

До видатних вітчизняних економ-географів слід віднести Степана Рудницького, Павла Тутковського, Костянтина Воблого, Володимира Кубійовича, Олексія Діброву.

Фундатором української географії є *Степан Рудницький* (1877–1937 рр.), який розробив теоретичні засади географії як науки. Загальну

С. Рудницький

географію він поділяв на чотири дисципліни — математичну, фізичну, біологічну географію та антропогеографію. У складі антропогеографії розрізняв географію людини (населення), географію культури, економічну географію (в її складі — географію виробництва, промисловості, сільського господарства, комунікації) і політичну. У 1927 р. С. Рудницький заснував Український науково-дослідний інститут географії та картографії.

Костянтин Воблій (1876–1947 рр.) досліджував проблеми економічної географії Польщі та України, міграції населення, внутрішньої й зовнішньої торгівлі, розвитку продуктивних сил, розробив наукову схему економічного районування України. *Олексій Діброва* (1904–1973 рр.) розробив схему економічних районів України на основі природно-історичних особливостей територій.

В. Кубійович

Що вивчає шкільний курс «Соціально-економічна географія світу». Шкільний курс соціально-економічної географії світу складається з двох розділів: «Загальна економіко-географічна характеристика світу» і «Регіони та країни світу».

З першого розділу ви дізнаєтеся про політичну карту світу та етапи її формування, сучасну економічну типологію країн та розмаїття державних устроїв у світі, міжнародні організації та провідні напрями їхньої діяльності. Ознайомитеся також з демографічними, сировинними, економічними, екологічними та іншими глобальними проблемами людства. Поміркуєте, що очікує нашу цивілізацію в майбутньому. По-новому подивитесь на місце України в сучасному світі, порівнявши особливості розвитку її населення і господарства з відповідними відомостями інших держав.

В основу другого розділу покладено регіональний та країнознавчий принципи. У ньому подано загальну економіко-географічну характеристику різних регіонів з їх специфічними особливостями. Перед вами постануть *Європа й Північна Америка* з високим рівнем розвитку господарства; *Азія*, що вражає своїми контрастами; *Латинська Америка* з її проблемами економічного розвитку; *Африка* з її найбільш важкими в світі країнами, де проблеми дедалі більше загострюються; а також далекі, неповторні й самобутні *Австралія та країни Океанії*.

У другому розділі ви ознайомитеся з окремими країнами: *США і Японією* — лідерами світового господарства за багатьма показниками; *Великою Британією, Францією, Німеччиною та Італією*, які становлять основу європейської економічної системи; переселенськими країнами *Канадою й Австралією*, що за порівняно короткий час досягли високих економічних показників; *Китаєм та Індією*, відомими найбільшою чисельністю населення; *країнами-сусідами України*,

які мають схожі з нашою державою проблеми економічного і соціального розвитку.

Таким чином, шкільний курс соціально-економічної географії дає уявлення про територіальну організацію суспільства у різних регіонах та окремих країнах світу.

КОРОТКО ПРО ГОЛОВНЕ:

- Наука «Економічна і соціальна географія світу» вивчає загальні закономірності розвитку та розміщення населення і господарства на Землі, а також в окремих регіонах та країнах.
- Основними методами дослідження економічної і соціальної географії світу є: картографічний, статистичний, порівняльно-географічний, історичний.
- В основу сучасного розвитку економічної географії покладені концепції проблемного країнознавства, «полюсів зростання» та глобальних (світових) міст. Над їх обґрунтуванням працювали російський економ-географ Ян Машбиць, французький економіст Франсуа Перру та американський вчений Джон Фрідман.
- Серед українських економ-географів найбільше відзначилися Степан Рудницький, Павло Тутковський, Костянтин Воблий, Володимир Кубійович, Олексій Діброва.

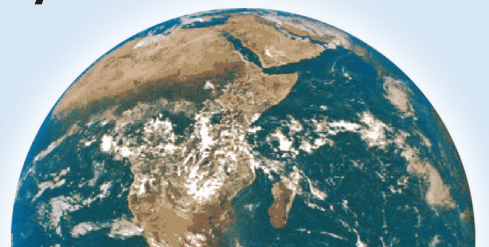
ПЕРЕВІР СЕБЕ:

1. Що вивчає наука «Економічна і соціальна географія світу»?
2. Які основні методи дослідження використовує економічна і соціальна географія?
3. Яке значення картографічного метода в економічній географії світу?
4. Назвіть основні концепції сучасного розвитку економічної географії та прізвища найвідоміших економ-географів світу та України.
5. Чим відрізняються завдання економічної і соціальної географії як науки та шкільного предмета?

Розділ 1

Загальна економіко-географічна характеристика світу

ПОЛІТИЧНА КАРТА СВІТУ

Тема 1

ВИВЧАЮЧИ ТЕМУ, ВИ

ознайомитесь з:

- новими поняттями: «політична карта світу», «держава», «столиця», «державний кордон», «залежна територія»;
- періодами формування політичної карти світу;
- сучасною типологією країн світу;
- найвідомішими міжнародними організаціями;

навчитися:

- характеризувати основні форми правління, державного устрою та адміністративно-територіального поділу країн світу;
- оцінювати політико-географічне положення країн;
- знаходити і показувати на карті найбільші держави світу та їхні столиці;
- визначати місце України серед інших країн світу та обґрунтовувати основні вектори її зовнішньої політики;
- робити повідомлення з актуальних проблем даної теми на основі аналізу додаткових джерел географічної інформації.

АНОНСУВАННЯ ТЕМИ

Формування держав світу, їх кордонів було дуже тривалим і охоплювало всю історію розвитку людського суспільства. Державні кордони постійно перекроювалися, що часто супроводжувалося збройними конфліктами. Спочатку це були війни між сусідніми племенами за землю, пізніше — між сусідніми державами.

В епоху Середньовіччя, плаваючи морями й океанами в пошуках нових земель, європейці відкривають і колонізують Америку, згодом Африку, Австралію, більшу частину Азії, острови Океанії. Усе це супроводжується знищенням корінних жителів, руйнуванням їхньої самобутньої культури. На політичній карті світу з'являються нові величезні колоніальні імперії з рівними, як під лінійку проведеними, кордонами. А за цим усім стояли страждання мільйонів людей.

У ХХ ст. відбулися дві криваві світові війни за перерозподіл володінь, у яких загинуло більше людей, ніж за всю попередню історію людства. Локальні конфлікти за території не вщухають і нині. Місця таких

конфліктів називають «гарячими точками планети». Ірак і Афганістан, Кіпр і Чечня, Косово й Палестина, Таджикистан і Ефіопія, Пакистан та Індія, Північна Ірландія й Сомалі — це лише невеликий перелік країн, де через гострі територіальні конфлікти проливається кров людей.

У вирі історичних подій кінця ХХ ст. з'явилася на політичній карті світу й наша незалежна держава — Україна. Вона відродилася мирним шляхом, без жодного пострілу, без жодної людської жертви.

Сучасний світ дуже неоднорідний. Про розмаїття країн, їхні рівні розвитку та форми правління, формування території й сучасний адміністративний поділ, про особливості географічного положення держав та їх участь у роботі міжнародних організацій ви дізнаєтеся з теми «Політична карта світу».

§ 2. Формування політичної карти світу

Політична карта світу та її особливості. У широкому розумінні слова політична карта світу є зібранням відомостей про політичну географію світу. У вузькому розумінні це — географічна карта, на якій показано кольором поділ світу на держави та залежні території з нанесенням існуючих кордонів. На ній також позначені столиці держав та інші великі міста, найважливіші транспортні магістралі (*див. перший форзац*).

Держави — суверенні політичні утворення, що здійснюють владу на певній території та забезпечують в її межах господарську діяльність. Головне місто держави — столиця — адміністративно-політичний центр країни. Зазвичай столиця є місцем перебування найвищих органів державної влади, військових, судових та інших установ. Кожна держава має свої атрибути: прапор, герб, гімн, мову, грошову одиницю.

Обмежує територію країни державний кордон — вертикальна площина, що відокремлює її від інших країн. До складу території держави входять: площа суходолу, що обмежена державним кордоном, включно з надрами, внутрішніми водами, а також повітряний простір над державою (*схема 2*). Згідно з Конвенцією ООН з морського права власністю держави є територіальні води — акваторія моря або океану, що прилягає до берега в межах 12 морських миль (22,2 км). Крім того, нині 40 % Світового океану поділено на морські економічні зони завширшки понад 200 морських миль (370,4 км) та на глибину шельфу до 500 м. У межах своєї морської економічної зони держава розвідує й розробляє мінеральні та біологічні ресурси, споруджує і використовує штучні острови, веде наукові дослідження.

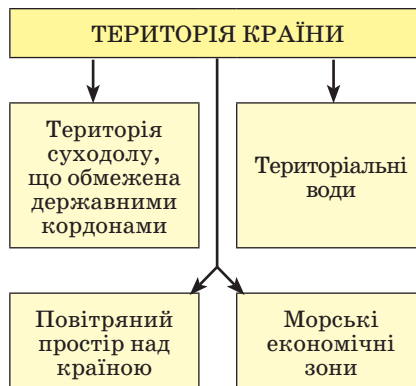

Схема 2. Територія країни

Непорушність державних кордонів означає визнання їх іншими країнами, тобто відсутність територіальних претензій та неможливість їх перетину без узгодження з даною країною.

Існують так звані **спірні території**, на які претендують кілька держав. Як правило, такі «гарячі точки» є наслідком штучного проведення кордонів, які не враховують національних ознак. Часто це пов'язане з колоніальним минулим країн. Звідти беруть початок регіональні збройні конфлікти. Таких міждержавних сутичок трапляється в середньому по 10 на рік.

Пригадайте, між якими державами в сучасному світі відбуваються збройні конфлікти через спірні території. Покажіть їх на карті.

Залежні території (колонії) — це країни, що перебувають під владою іноземних держав-метрополій. Вони позбавлені політичного суверенітету й економічної самостійності. Управління ними здійснюється на основі спеціального режиму. Головне їх місто називають адміністративним центром. На політичній карті колонії позначені тим самим кольором, що й країна-метрополія, яка ними володіє.

Політична карта нестабільна. У процесі історичного розвитку утворюються нові держави, змінюється їхній політичний статус, країни об'єднуються та втрачають свій політичний суверенітет, уточнюються кордони, змінюються назви держав. Інколи столиці переносять до іншого міста або змінюють свої назви. Усі ці зміни фіксує політична карта світу. Головною її властивістю є *динамічність*, тобто здатність постійно змінюватися.

Розгляньте політичну карту світу початку XX ст. (картосхема 1). Зіставивши її з сучасною політичною картою, з'ясуєте, які регіони світу зазнали найістотніших змін.

Періоди і етапи формування політичної карти світу. Постійно змінюючись, сучасна політична карта пройшла тривалий шлях формування. У її розвитку умовно виділяють чотири періоди (*схема 3*), кожний з яких має свої особливості: античний (до V ст.), середньовічний (V–XV ст.), колоніальний (XV — початок XX ст.) та новітній (XX–XXI ст.).

Античний період був початком формування перших держав. На політичній карті того часу з'явилися Єгипет, Месопотамія, згодом — Стародавня Індія, Стародавній Китай, Стародавня Греція. Пізніше виникли нові імперії: Александра Македонського, Римська імперія, що підкорили величезні території Середземномор'я.

Середньовічний період ознаменувався занепадом та розпадом величезних імперій у Європі. Натомість формувалися нові держави. Так, на сході Європи у VII–IX ст. утворюється держава Київська Русь. Вона, як й інші держави, зазнала феодальної роздробленості. Роздроблені європейські держави стали об'єктом загарбання арабів, монголів, норманів. Це змусило феодальні князівства об'єднуватися. Так, у Європі виникають нові могутні держави, які самі починають захоплювати великі території в різних частинах світу. Спочатку це були Іспанія і Португалія, а згодом — Англія і Франція.

Колоніальний період розпочався з пошуків *Іспанією* та *Португалією* — двома великими морськими державами того часу — судноплавного шляху до Індії. Це привело до відкриття у 1492 р. Христофором Колумбом Америки. З цього часу починається період поділу світу на колоніальні імперії. У Центральній та Південній Америці, яку в XX ст. назвуть Латинською через панування тут латинської католицької церкви, виникають колонії Іспанії. Португальською територією стає Бразилія. Португалець Васко да Гама у 1498 р. досяг Індії, обігнувши Африку. Португальці облаштовують свої колонії на деяких узбережжях Африки та на заході Індії, проте вглиб суходолу не просуваються. Московська держава завойовує території Поволжя, Уралу, Західного Сибіру.

У XVII–XVIII ст. центром політичного та економічного життя в Європі стає *Англія*. Згодом вона створює найбільшу в історії людства Британську колоніальну імперію, до складу якої увійшли Північна Америка, Австралія, Нова Зеландія, Південна Азія, Східна та Південна Африка, деякі країни на узбережжі Гвінейської затоки Африки та багато островів в Океанії. *Франція*, що пройшла крізь горнило буржуазної революції та наполеонівські війни, набуває сучасних меж і починає колоніальні захоплення в Західній та Екваторіальній Африці, Індокитаї, в Океанії.

Британські колонії у Північній Америці, більшість населення яких становили переселенці, розвиваються дуже швидко. У 1776 р. перші 13 англійських колоній на сході Північної Америки проголошують незалежність нової держави — *США*. За наступні 85 років існування США розширюють свою територію в 10 разів шляхом завоювання, купівлі та оренди земель.

У XIX ст. колоніальні імперії Великої Британії та Франції охоплюють величезну територію. Британська Індія стає найбільшою з колоній, її називають «найкращим діамантом у короні англійської королеви». Тим часом колись великі морські держави Іспанія і Португалія внаслідок національно-визвольної боротьби втрачають свої колонії в Латинській Америці. У 1870–1871 рр. відбувається об'єднання феодальних мікродержав на території *Німеччини* та *Італії*. Набувши сили, нові країни претендують на свою частку світу. Водночас швидко зростає могутність *Японії*.

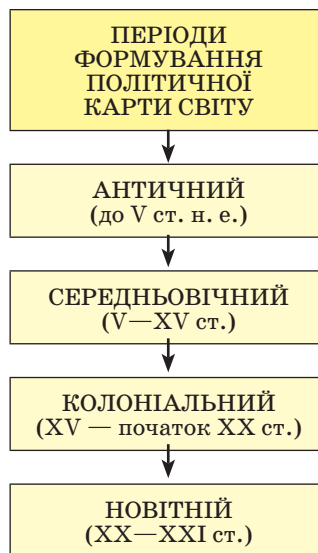
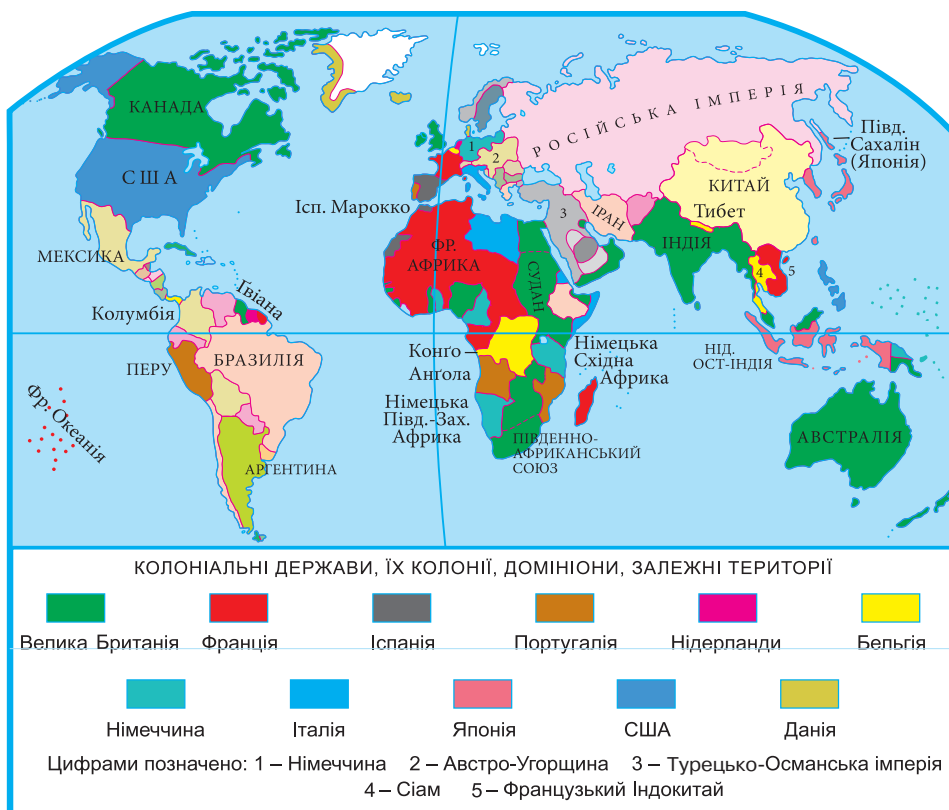

Схема 3. Періоди формування політичної карти світу

Статуя Свободи. США

Картосхема 1. Політична карта світу початку ХХ століття

Територіально розширилася Російська Імперія. Протягом XVII–XIX ст. росіяни освоюють увесь Сибір, Чукотку, Аляску, приєднують Україну, Казахстан, Середню Азію, Кавказ, Фінляндію, Польщу.

Новітній період формування політичної карти світу почався з Першої світової війни і мав чотири етапи (схема 4).

Перший етап охоплює час між Першою і Другою світовими війнами (1914–1939 рр.). Незадоволена перерозподілом світу Німеччина та її союзники (Австро-Угорщина, Італія, Османська імперія) почали війну за колонії з Великою Британією, Францією, Росією, США, Японією.

Перша світова війна завершилася поразкою Німеччини та її союзників. Німецькі колонії були поділені між країнами-переможницями. Основна їх частина відійшла до Великої Британії та Франції. Розпалися Австро-Угорщина та Турецько-Османська імперія.

Проаналізувавши політичну карту світу початку ХХ ст. (картосхема 1), назвіть країни, що залишилися в той час незалежними. З'ясуйте, між якими державами були поділені території в Африці, Азії, Океанії.

З їхніх окремих територій у 1918 р. була створена *Югославія*, яка штучно об'єднала кілька дуже різних за культурою, мовою, релігією народів.

У 1917 р. відбулася революція в Російській імперії. Внаслідок цього виник ряд суверенних держав. Не всім молодим державам удалося відстояти незалежність. У 1922 р. вони були втягнуті до *Радянського Союзу (СРСР)*, зокрема, й Україна. Лише *Польщі* й *Фінляндії* поталанило відстояти свободу: у 1918 р. вони були проголошені незалежними країнами.

Другий етап тривав від початку Другої світової війни до середини 50-х рр. ХХ ст. Нову війну розпочинає Німеччина, не задоволена розподілом колоній. У ній встановлюється нацистський режим. Німеччину підтримує фашистська Італія. На сході у війну вступає мілітаристська Японія.

Друга світова війна призвела до перегляду кордонів у Європі. Після поразки Німеччина втратила частину своїх земель (Східна Прусія), які були передані Польщі та Радянському Союзу. Саму Німеччину було поділено на зони окупації. У 1949 р. в зоні окупації союзників (Великої Британії, Франції, США) було проголошено *Федеративну Республіку Німеччини (ФРН)*, а в зоні окупації Радянського Союзу — *Німецьку Демократичну Республіку (НДР)*, в якій встановлено тоталітарний соціалістичний режим. Колишню столицю Німеччини також було поділено на зони окупації. Східна частина Берліна стала столицею НДР. *Західний Берлін*, окупований союзниками, набув особливого політичного статусу.

Схема 4. Етапи формування політичної карти світу у ХХ–ХХІ столітті

Після війни в Центральній Європі утворюється табір соціалістичних країн. До його складу увійшли: *НДР, Польща, Чехословаччина, Угорщина, Румунія, Болгарія, Югославія, Албанія.*

На Близькому Сході в 1948 р. було створено державу *Ізраїль*. За міжнародними угодами на цих землях мало бути дві держави: єврейська й арабська. Проте всі арабські території окупував Ізраїль, що спричинило проблему арабських біженців. Усупереч вимогам світової громадськості Ізраїль проголосив своєю столицею м. Єрусалим, яке забрав у Йорданії.

Третій етап ознаменувався руйнуванням величезних колоніальних імперій. Він охоплює період від середини 50-х до кінця 80-х рр. ХХ ст. Ослаблені війною європейські країни були не в змозі вести колоніальні війни та утримувати окупаційний режим на залежних територіях. Втрачають більшість своїх колоній Велика Британія і Франція. Позбуваються колоній також Нідерланди, Бельгія, Іспанія. На місці колишніх імперій виникають понад 100 суверенних держав в Азії, Африці, Океанії. 1960 р. було проголошено *Роком Африки*. За цей рік проголосили незалежність 17 африканських країн. Останньою розпалася Португальська колоніальна імперія — в 1974 р., після повалення в країні фашистського режиму.

Четвертий етап формування політичної карти розпочався наприкінці 80-х рр. ХХ ст. і триває й нині. Поштовхом до змін на політичній

Зіставляючи сучасну політичну карту світу з картою початку ХХ ст., назвіть приклади країн з різних частин світу, що звільнилися в повоєнні роки.

карті світу став крах соціалістичної ідеї. Ряд країн, штучно розділених кордонами через ідеологічні розбіжності, об'єдналися. У 1990 р. це відбулося з *Німеччиною*. Берлін у 1991 р. знову став єдиною столицею Німецької держави. У 1990 р. дві арабські держави об'єдналися в єдину країну *Ємен*.

На початку 90-х рр. ХХ ст. розділилися на суверенні держави багатонаціональні країни, що були утворені на основі колишніх імперій. У 1991 р. *Радянський Союз* розпався на 15 держав, а в 1993 р. *Чехословаччина* — на дві суверенні країни. У кілька етапів йшов розпад *Югославії*. У 1991 р. на її теренах утворилися 5 держав. У 2006 р. відбулося відокремлення *Чорногорії* від *Сербії*, а у 2008 р. автономний край *Косово* в односторонньому порядку проголосив про вихід зі складу Сербії. Його суверенітет визнали не усі держави світу.

Наприкінці ХХ — на початку ХХІ ст. тривають процеси деколонізації. У 1990 р. звільнилася остання велика колонія в Африці — *Намібія*, що була окупована Південною Африкою. У 1991 р. позбулися опіки США острови *Мікронезії* в Тихому океані. Тут виникло кілька суверенних держав. Китаю було повернено Великою Британією на особливих правах *Сянган (Гонконг)* у 1997 р., а Португалією — *Аоминь (Макао)* у 1999 р. У травні 2002 р. звільнився *Східний Тимор*, що майже 30 років перебував під окупаційним режимом Індонезії.

За політичною картою світу назвіть незалежні держави, що виникли після розпаду Радянського Союзу, Югославії й Чехословаччини, та їхні столиці.

на суверенні держави багатонаціональні країни, що були утворені на основі колишніх імперій. У 1991 р. *Радянський Союз* розпався на 15 держав, а в 1993 р. *Чехословаччина* — на дві суверенні країни. У кілька етапів йшов розпад *Югославії*. У 1991 р. на її теренах утворилися 5 держав. У 2006 р. відбулося відокремлення *Чорногорії* від *Сербії*, а у 2008 р. автономний край *Косово* в односторонньому порядку проголосив про вихід зі складу Сербії. Його суверенітет визнали не усі держави світу.

Політична карта залишається динамічною, її формування триває.

Сучасна політична карта світу. Сучасна політична карта світу охоплює близько *240 держав та залежних територій*. Кількість суверенних держав у ХХ ст. постійно зростала. Нині їх офіційно *193*. Крім того, фактично незалежною країною є *Тайвань*, хоча за конституцією Китаю він вважається провінцією цієї держави.

Крім суверенних держав, у світі існує *понад 40 залежних територій*, які мають різний політичний статус. Переважно це невеликі острівні володіння. Залежні території мають *Велика Британія* (зокрема *Гібралтар, Фолклендські Острови, Бермудські Острови, Острів Святої Єлени*), *Франція* (*Французька Полінезія, Нова Каледонія, Гвіана*), *США* (*Пуерто-Рико та деякі інші острови в Карибському морі та Океанії*), *Данія* (*Гренландія*), *Іспанія* (міста *Сеута і Мелілья* на півночі Африки), *Нідерланди* (*Антильські Острови та о-в Аруба*), *Австралія та Нова Зеландія* (групи островів в Океанії). Крім того, територія *Західної Сахари* окупована *Марокко*. Її майбутнє підлягає врегулюванню згідно з відповідними рішеннями ООН. Залишаються окупованими *Ізраїлем Палестинські території*. Тут триває процес формування самоврядування в рамках мирного врегулювання на Близькому Сході.

Особливий статус має *Антарктида*. Згідно з договором від 1 жовтня 1959 р. вона є континентом нейтральним, без кордонів, де заборонена будь-яка господарська та військова діяльність.

КОРОТКО ПРО ГОЛОВНЕ:

- На політичній карті світу позначено держави та залежні території з їхніми кордонами. Держави є суверенними (політично незалежними) утвореннями. Залежні території (колонії) перебувають під владою іноземних держав. Головною особливістю політичної карти є її змінюваність (динамічність). На сучасній політичній карті позначено майже 240 держав і територій. З них 193 — суверенні держави. У світі ще залишається понад 40 залежних територій.
- У формуванні політичної карти світу виділяють чотири періоди: античний (до V ст.), середньовічний (V–XV ст.), колоніальний (XV — початок ХХ ст.) та новітній (XX–XXI ст.). Кожний з періодів мав свої особливості в розвитку політичної карти. Найбільше змін на політичній карті світу відбулося в ХХ ст. Головними подіями, що спричиняли зміни, були Перша й Друга світові війни, розпад колоніальних імперій, розпад світової соціалістичної системи. Державний суверенітет України було відновлено у 1991 р., після розпаду Радянського Союзу.

ПЕРЕВІР СЕБЕ

1. Яку карту називають політичною?
2. Чим відрізняється політична карта світу від інших географічних карт?
3. Які періоди пройшла політична карта у своєму формуванні?
4. Які історичні події призвели до змін на політичній карті світу у ХХ ст.?
5. Як та чому змінилася політична карта світу наприкінці ХХ — на початку ХХІ ст.?

§ 3. Типологія країн сучасного світу

Що таке типологія країн. Кожна держава є своєрідною й неповторною за історією, культурою, традиціями, господарською діяльністю. Проте держави можна об'єднувати в групи за кількісними та якісними ознаками: площею, чисельністю населення, особливостями географічного положення, державним ладом. Найважливішою ознакою країни є *рівень її економічного розвитку*. Він визначається за доходами на одну особу, які для зручності обчислюються в доларах США на рік.

Поділ країн на групи залежно від рівня їх економічного розвитку та значення у світовій економіці й політиці називають *соціально-економічною типологією* (схема 5). При цьому враховується також роль країн у світовій економіці та міжнародному політичному житті.

Схема 5. Соціально-економічна типологія держав і територій

Високорозвинені країни. На *високорозвинені країни* припадає лише 1/4 площі всіх держав, у них проживає тільки трохи більше ніж 1/6 населення планети, проте вони виробляють майже 3/4 валового національного продукту (ВНП) світу. Ці країни — члени міжнародних економічних організацій, 15 з них входять до Європейського Союзу (ЄС), більшість є членами військово-політичного блоку НАТО. Країни мають великий економічний потенціал. У їхньому господарстві стрімко зростає роль невиробничої сфери.

За особливостями економіки та місцем у світовій політиці виділяють кілька підтипів високорозвинених держав: країни «Великої сімки», малі високорозвинені країни Західної Європи, переселенські країни та країни середнього рівня економічного розвитку.

Країни «Великої сімки» (головні країни) — це *США, Японія, Німеччина, Франція, Велика Британія, Італія, Канада*. Для них характерні високі доходи — понад 40 000 доларів за рік на людину — і високий рівень індустріалізації (схема 6). Вони є головними експортерами на світовий ринок наукомісткої промислової продукції: електроніки, робототехніки, новітніх матеріалів. Ці країни перейшли до *постіндустріального* суспільства, в якому провідну роль відіграє сфера послуг (освіта, соціальне забезпечення, охорона здоров'я, фінансові послуги, рекламний бізнес тощо), де

працює понад 60 % населення. Країни «сінки» продають технології, технічну документацію, вкладають свій капітал в економіку інших держав. Вони мають вирішальний вплив на світову політику. Усі вони (крім Японії) є членами НАТО. Серцевиною цієї організації є США. США, Велика Британія та Франція є ядерними державами, постійними членами Ради Безпеки ООН.

До малих індустріально розвинутих країн Західної Європи належать скандинавські країни (Норвегія, Швеція, Фінляндія), Данія, Ісландія, Іспанія, країни Бенілюксу (Бельгія, Нідерланди, Люксембург), Швейцарія, Австрія та європейські країни-карлики (Монако, Андорра, Ліхтенштейн, Сан-Марино, Ватикан). Усього їх 15. Їхні доходи можуть бути навіть вищими, ніж у країнах «Великої сімки»: 30 000–55 000 доларів за рік на людину (схема 7). Провідне місце в економіці посідають галузі середнього за складністю технологічного рівня, які працюють на зовнішній ринок. Країни мають вузький внутрішній ринок, значну нестачу сировини, тому зовнішня торгівля для них має величезне значення. Наприклад, Швейцарія експортує понад 90 % годинників, які виробляє. Значну роль відіграє й невиробнича сфера: банківська справа, міжнародний туризм, надання послуг (зокрема транспортних) іншим країнам. Держави здійснюють незначний вплив на світову політику. Деякі з них є партнерами країн «Великої сімки» по НАТО (Ісландія, Норвегія, Данія, Бельгія, Нідерланди, Люксембург), інші — нейтральні країни.

Особливий підтип становлять переселенські країни, тепер розвинені держави, а в минулому — колонії Великої Британії. Це — Австралія, Нова Зеландія, Південна Африка, Ізраїль. Традиційно до цієї групи відносять і Канаду (схема 8). Вони мають економіку подвійного характеру. З одного боку, як високорозвинені країни, вони відзначаються великими доходами на душу населення (в середньому 25 000 доларів) та

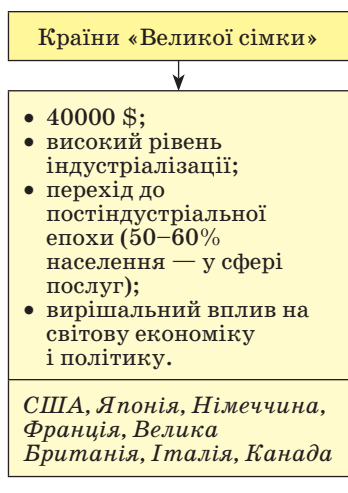

Схема 6. Основні показники країн «Великої сімки»

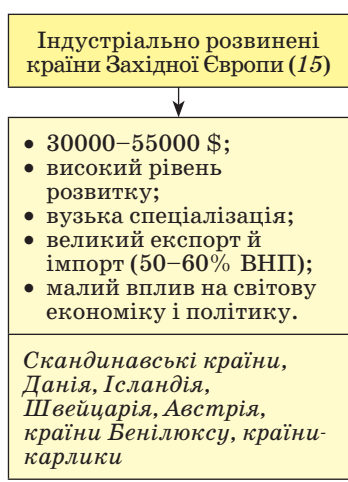

Схема 7. Основні показники індустріально розвинених країн Західної Європи

Знайдіть на політичній карті світу країни «Великої сімки» та малі високорозвинені країни Західної Європи. Назвіть їхні столиці.

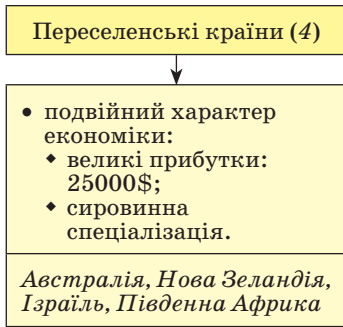

Схема 8. Основні показники переселенських країн

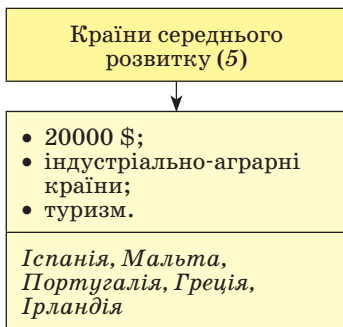

Схема 9. Основні показники країн середнього розвитку

Відшукайте на політичній карті світу країни середнього рівня розвитку та назвіть їхні столиці. Знаючи історичне минуле цих держав, спробуйте пояснити, чому їм вдалося досягти лише середнього рівня економічного розвитку.

високим рівнем індустріалізації. З іншого боку, вони мають аграрно-сировинну спеціалізацію, як і країни, що розвиваються. Проте для них характерні висока продуктивність праці та позитивний торговельний баланс.

До країн середнього рівня економічного розвитку відносять *Португалію, Грецію, Ірландію та Мальту (схема 9)*. Середні доходи в них становлять майже 20 000 доларів на рік на людину. Ці держави є індустріально-аграрними. Мають рівень індустріалізації, що трохи перевищує середньосвітовий. Важливу роль в їх господарстві відіграє туризм. Країни відчувають значну фінансову й технологічну залежність від більш високорозвинених держав. У політичному відношенні мають підпорядковане значення. Португалія і Греція є членами НАТО.

Країни, що розвиваються. Найчисленнішою групою держав сучасного світу є країни, що розвиваються. На них припадає половина площі всіх країн і в них проживає більш як половина населення Землі. Але вони дають тільки 1/5 ВВП світу. Ці країни дуже різні за розмірами території, кількістю населення, забезпеченістю природними ресурсами, рівнем індустріалізації, а тому й величиною ВВП і місцем у світовому господарстві. Усі вони є колишніми колоніями, тому їх головною метою є подолання соціально-економічної відсталості та залежного становища у світовому господарстві.

Більшість країн, що розвиваються, є аграрними. Вони вивозять на світовий ринок продовольство чи сільськогосподарську сировину. З галузей промисловості переважає добувна. Часто господарство цих країн є монокультурним, тобто з вузькою спеціалізацією на кількох або навіть на од-

ній галузі, продукція якої має експортне значення. Так, Замбія відома експортом мідних руд, Намібія — алмазів та уранових руд, Ефіопія — кави, країни Гвінейської затоки Африки — какао-бобів, країни «американського перешийка» — тропічних фруктів. Монокультура є небезпечним явищем, адже від одного виду продукції залежить добробут країни.

В останні десятиліття в деяких країнах, що розвиваються, почалась індустріалізація. Якщо в повоєнні роки це стосувалося виробництва

промислових товарів для власного споживання, то тепер до країн, що розвиваються, переносяться експортоорієнтовані трудомісткі (точне машинобудування) і технологічно нескладні (автоскладання) або ж екологічно брудні (чорна і кольорова металургія) галузі. Водночас зростає залежність від іноземного капіталу та збільшується зовнішня заборгованість країн.

Країни, що розвиваються, залежно від їх спеціалізації та доходів на душу населення поділяють на кілька підтипів: нові індустріальні країни, нафтодобувні країни з високими доходами, дрібні острови з високими доходами, країни середніх можливостей та найменш розвинені країни.

Найбільш динамічно розвивається група держав, які називають новими індустріальними країнами. Про них почали говорити в середині 70-х рр. ХХ ст. Тоді до них відносили так званих далекосхідних тигрів: Республіку Корея, Сінгапур, Тайвань, Гонконг. У 80-х рр. ХХ ст. до них приєдналися Бразилія, Мексика, Аргентина. З 90-х рр. ХХ ст. новими індустріальними країнами вважають Малайзію, Таїланд, Індонезію, а деякі фахівці — Туреччину (схема 10).

Ці країни за короткий проміжок часу перебудували свою економіку за японським зразком. У 60-х рр. ХХ ст. колишні відсталі аграрні країни, залучивши іноземні кошти, розвивали промислові галузі, що наповнили внутрішній ринок. Згодом вони адаптувалися до потреб світового ринку й наповнили його завдяки дешевій робочій силі недорогою, але не дуже якісною продукцією. Спершу нові індустріальні країни використовували обладнання й технології розвинених країн. Нині ж вони створюють власний науково-технічний потенціал, підвищують кваліфікацію працівників, реформуєчи систему освіти. У країнах виникають науково-промислові парки, де розробляються нові технології в мікроелектроніці, інформатиці, біотехнології, та агротехнічні парки, у яких розробляють сучасні технології сільськогосподарського виробництва. Тепер уже деякі нові індустріальні країни вкладають свій капітал в економіку інших держав.

Завдяки швидкому реформуванню господарства темпи економічного зростання нових індустріальних країн були найвищими в світі — 7–12 % на рік. Говорили про «економічне диво» цих держав. Останнім часом темпи уповільнилися й становлять 4–7 % на рік, але й це дуже високі показники (для

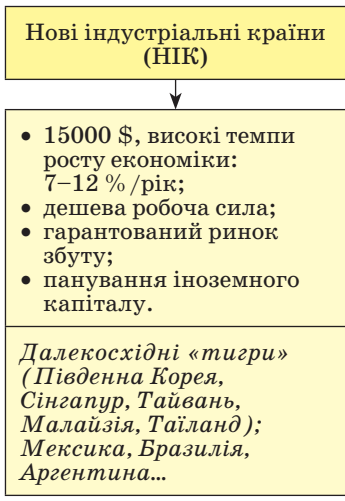

Схема 10. Основні показники нових індустріальних країн

Знайдіть на політичній карті світу нові індустріальні країни. Назвіть їхні столиці. З'ясуйте, в яких регіонах планети виникли нові індустріальні країни. Що, на вашу думку, привабило іноземний капітал саме в ці держави?

порівняння: високорозвинені країни Європи мають показники 2,5 % на рік). Середні доходи становлять 15 000 доларів за рік на людину, а в деяких країнах — і значно більше (у Сінгапурі — майже 50 000 доларів).

Галузями міжнародної спеціалізації нових індустріальних країн є виробництво товарів народного споживання: побутова техніка (електронні годинники, плеєри, телевізори, фотоапарати, радіоприймачі, електронні іграшки, комплектуючі для комп'ютерів тощо), тканини, одяг, взуття. Вони також відомі автоскладанням, судноскладанням, металургією.

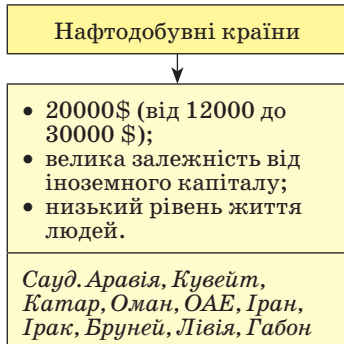

Схема 11. Основні показники нафтодобувних країн

Другим підтипом країн, що розвиваються, є нафтодобувні країни з високими доходами. До них належать країни Перської затоки (*Саудівська Аравія, Кувейт, Катар, Оман, Об'єднані Арабські Емірати (ОАЕ), Ірак, Іран*), а також *Бруней, Лівія, Габон*. Їхні доходи в середньому становлять майже 20000 доларів за рік на людину, хоча відмінність за цим показником між країнами значна: у великих країнах з численним населенням він становить близько 12 000 доларів, у малих — до 30 000 доларів (схема 11). Усі ці країни мають вузьку спеціалізацію та моногалузеву структуру експорту, тому дуже залежні від світового ринку. Основна частка

ВВП в цих країнах створюється продажем нафти. Їхній добробут залежить від коливання цін на нафту на ринку енергоносіїв. Останнім часом нафтодобувні країни розвивають і нафтопереробну промисловість, хоча вона поки що не має великого значення.

До країн з високими прибутками відносять дрібні острови у Карибському морі (*Багамські Острови, Барбадос, Антигуа і Барбуда та ін.*), *Сейшельські Острови, Бахрейн та ін.* (схема 12). Головною їх спеціалізацією є сфера послуг: туристичний бізнес та банківська справа. З цього вони мають прибутки від 15 000 до 25 000 доларів за рік на людину. Найбільшими новими фінансовими центрами вважають: у Центральній Америці — Багамські Острови та Барбадос, на Близькому Сході — Бахрейн.

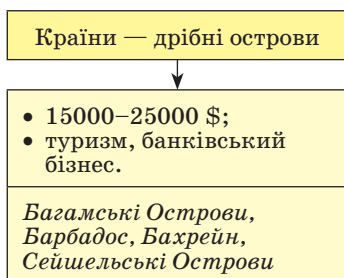

Схема 12. Основні показники країн — дрібних островів

Багамські острови. Готель Атлантіс на о. Парадайз

Найчисленнішим підтипом держав, що розвиваються, є країни середніх можливостей. Ця група об'єднує близько 60 держав Азії, Латинської Америки та Океанії (схема 13). Їхні доходи становлять від 1000 до 2000 доларів за рік на душу населення. Це переважно аграрні країни або ті, в яких монокультурне господарство. У більшості з них розвивається переважно гірничодобувна, харчова та легка промисловість. Перша працює на зовнішній ринок, останні дві — в основному на внутрішній. Країни середніх можливостей мають значний потенціал для економічного зростання, але їм бракує фінансових ресурсів. Численні іноземні кредити призводять до зростання їх зовнішньої заборгованості.

Найбідніші держави об'єднують у групу найменш розвинених країн світу. На них припадає майже третина площі країн світу й 1/8 населення країн, що розвиваються. За статистикою ООН, в країнах цієї групи дохід на одного жителя становить менш як 500 доларів на рік, частка обробної промисловості — менш як 10 %, частка письменого дорослого населення менша 20 %. Групу найменш розвинених країн було виділено в 1971 р. Тоді до неї було віднесено 25 країн. За останні роки цей список зріс до 47 держав. Тенденція до зростання кількості найменш розвинених країн непокоїть світову громадськість. Найбіднішими державами світу є Афганістан, Бангладеш, Бутан, Вануату, Гаїті, Гвінея, Ефіопія, Замбія, Ємен, Камбоджа, Лаос, Ліберія, Мавританія, Малі, Мозамбік, М'янма, Непал, Нігер, Танзанія, Солломонові Острови, Сомалі, Судан, Східний Тимор, Тувалу, Чад та ін.

Статус найменш розвинутої країни надає цим державам право одержувати від міжнародного співтовариства допомогу для розвитку економіки, яка має тут монокультурний аграрно-сировинний характер. У сільському господарстві працює понад 3/4 всіх жителів, але при величезному зростанні кількості населення водночас гостро постає проблема голоду.

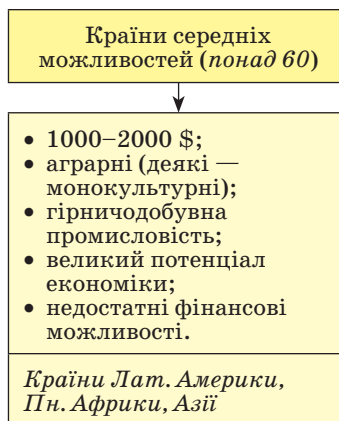

Схема 13. Основні показники країн середніх можливостей

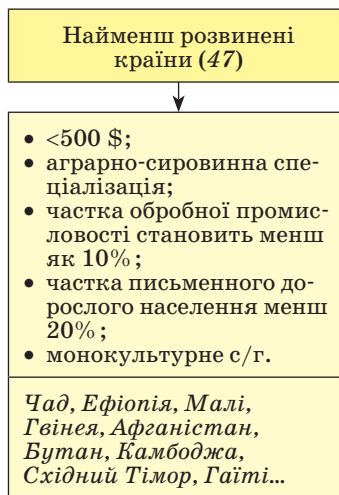

Схема 14. Основні показники найменш розвинених країн

Відшукайте на політичній карті світу, в яких регіонах кількісно переважають найменш розвинені країни. Чим це можна пояснити?

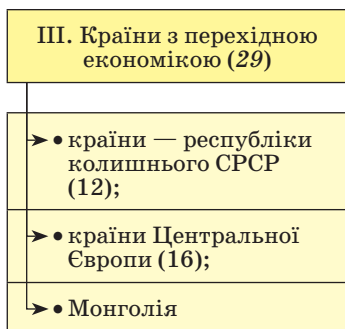
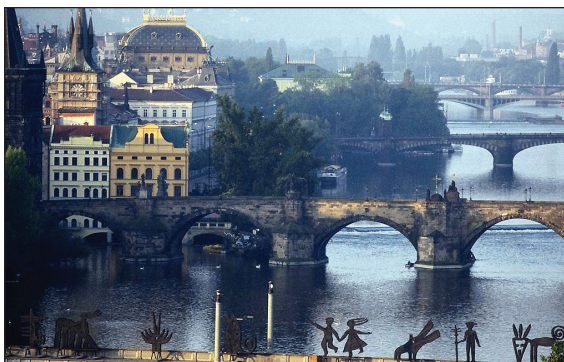

Схема 15. Країни з перехідною економікою

Прага, Чехія

Країни з перехідною економікою. Третім типом держав сучасного світу є країни з перехідною економікою. До них належать країни, що виникли після розпаду Радянського Союзу (*Росія, Україна, Білорусь, Молдова, Латвія, Литва, Естонія, Грузія, Вірменія, Азербайджан, Казахстан, Киргизстан, Узбекистан, Таджикистан, Туркменистан*), країни колишнього соціалістичного табору із Центральної Європи (*Польща, Чехія, Словаччина, Угорщина, Румунія, Болгарія, Сербія, Чорногорія, Словенія, Хорватія, Боснія і Герцеговина, Македонія, Албанія*) та *Монголія*. У цих країнах сформувався переважно індустріальний тип економіки, в якому пріоритетною галуззю вважалася важка промисловість. Головною формою власності була державна. Неконкурентоспроможна продукція підприємств була зорієнтована переважно на внутрішній ринок. Господарство більшості країн тепер перебуває в кризовому стані. На початку 90-х рр. ХХ ст. країни взяли курс на перехід від планової економіки до ринкової. Ці реформи у різних країнах проводяться неоднаковими темпами: дуже стрімко — у Польщі; поступово — у Словенії, Угорщині, Чехії, Росії, Естонії; повільно — у Болгарії, Румунії, Україні, Білорусі.

У політичному житті планети країни з перехідною економікою відіграють підпорядковану роль. Членами НАТО стали *Польща, Чехія, Угорщина, Словаччина, Словенія, Латвія, Литва, Естонія, Румунія, Болгарія, Албанія, Хорватія*. Ряд країн є претендентами на вступ до цього військово-політичного блоку. Україна активно співпрацює з НАТО. Росія є ядерною державою, постійним членом Ради Безпеки ООН.

Країни з плановою економікою. Особливий тип становлять країни з плановою економікою. До них належать *Китай, В'єтнам, Кореїська Народно-Демократична Республіка (КНДР), Куба*. Ці держави не відійшли від соціалістичного принципу планування

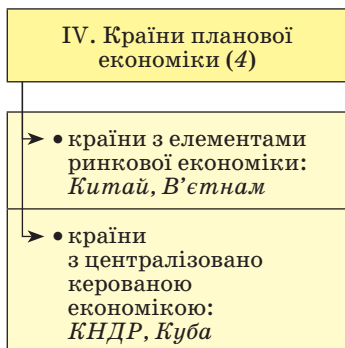

Схема 16. Країни планової економіки

розвитку господарства. Головною формою власності в них залишається державна.

За характером перетворень держави поділяють на *країни з елементами ринкової економіки*, у яких до розвитку економіки залучається іноземний капітал, поряд з державною існують інші форми власності, є вільні економічні зони з особливим економічним порядком (Китай, В'єтнам), та *країни з централізовано керованою економікою*, що не відступають від традиційних для соціалізму планування та зрівнялівки (КНДР, Куба).

КОРОТКО ПРО ГОЛОВНЕ:

- Соціально-економічну класифікацію країн проводять за рівнем їхнього розвитку і значенням у світовій економіці та політиці. Виділяють чотири типи суверенних держав: високорозвинені країни; країни, що розвиваються; країни з перехідною економікою та країни з плановою економікою.
- Високорозвинені країни залежно від економічних показників, особливостей спеціалізації та участі в політичному житті поділяють на такі підтипи: країни «Великої сімки», малі високорозвинені країни Західної Європи, переселенські країни та країни середнього рівня економічного розвитку.
- Країни, що розвиваються, охоплюють майже всю територію Африки, Азії та Океанії, а також усю Латинську Америку. За рівнем економічного розвитку вони дуже різні й поділяються на такі підтипи: нові індустріальні країни, нафтодобувні країни, дрібні острови, країни середніх можливостей та найменш розвинені країни світу.
- Країни з перехідною економікою виникли після розпаду Радянського Союзу та колишнього соціалістичного табору. Нині господарство ряду країн перебуває у кризовому стані. Держави проводять реформи, спрямовані на перехід від планової економіки до ринкової.
- До країн з плановою економікою належать Китай, В'єтнам, Корейська Народно-Демократична Республіка (КНДР), Куба.

ПЕРЕВІР СЕБЕ:

1. Що називають соціально-економічною типологією країн? За якими головними ознаками її проводять?
2. На які основні типи поділяють сучасні суверенні країни світу?
3. Які характерні ознаки високорозвинених країн світу?
4. Назвіть країни «Великої сімки» та покажіть їх на карті. Що їх вирізняє з-поміж інших країн світу?
5. Які спільні риси мають країни, що розвиваються?
6. Які ознаки нових індустріальних країн? Покажіть ці країни на карті.
7. Поясніть, чому кількість найменш розвинених країн весь час збільшується?

§ 4. Державний лад країн світу. Класифікація країн за особливостями географічного положення, площею та чисельністю населення

Поняття «державний лад» має три складові: форма правління, форма державного устрою та адміністративно-територіальний поділ (схема 18).

Форми правління. Існують дві основні форми правління: республіка і монархія (схема 18).

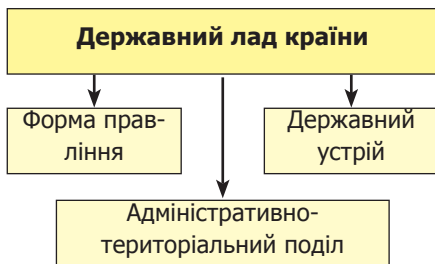

Схема 17. Державний лад країни

Республіка (з лат. — *супільна справа*) є формою правління, за якої найвища влада належить виборним представницьким органам. Їх обирають або прямим всенародним голосуванням, або через довірених осіб. Законодавча влада у республіці належить парламентові, а виконавча — урядові (кабінету міністрів). Із 193 суверенних держав світу республіками є 149, тобто 3/4 їх загальної кількості. Ця форма правління вини-

кла ще в давнину, проте значного поширення набула у XIX–XX ст. Її вважають найбільш прогресивною та демократичною.

Розрізняють республіки президентські й парламентські. У *президентській республіці* президент має дуже широкі повноваження. Він не лише є головою держави, а й очолює уряд. Президентськими республіками є США, Франція, Бразилія, Аргентина та ряд інших держав. *Парламентська республіка* ґрунтується на верховенстві парламенту. Роль президента при цьому є переважно представницькою, тобто він є представником країни на міжнародних зустрічах. Прем'єр-міністр очолює уряд, який звітує перед парламентом за свою діяльність. Парламентськими республіками є, зокрема, Німеччина, Австрія, Італія, Індія. Існують також *змішані республіки*, в яких сильний парламент урівноважує наділеного великими повноваженнями президента (Україна, Польща та інші держави).

Монархія (з грец. — *єдиновладдя*) — це така форма правління, коли верховна державна влада зосереджена в руках однієї особи, яка дістає владу, як правило, у спадок. Монархічна форма правління також виникла в давнину, але набула найбільшого поширення в епоху середньовіччя. У сучасному світі лишилося 29 монархій. В Азії їх 13, в Європі — 12, в Африці — 3, в Океанії — 1, в Америці їх немає.

Більшість сучасних монархій є *конституційними*, у них влада монарха символічна. Реальна законодавча влада при цьому належить парламентові, а виконавча — урядові. Монарх лише де-юре (юридично, за законом) є верховним носієм виконавчої влади, главою судової системи, формально призначає уряд, має право видавати закони, розпускати парламент тощо. Однак де-факто (фактично, реально) це робить прем'єр-міністр.

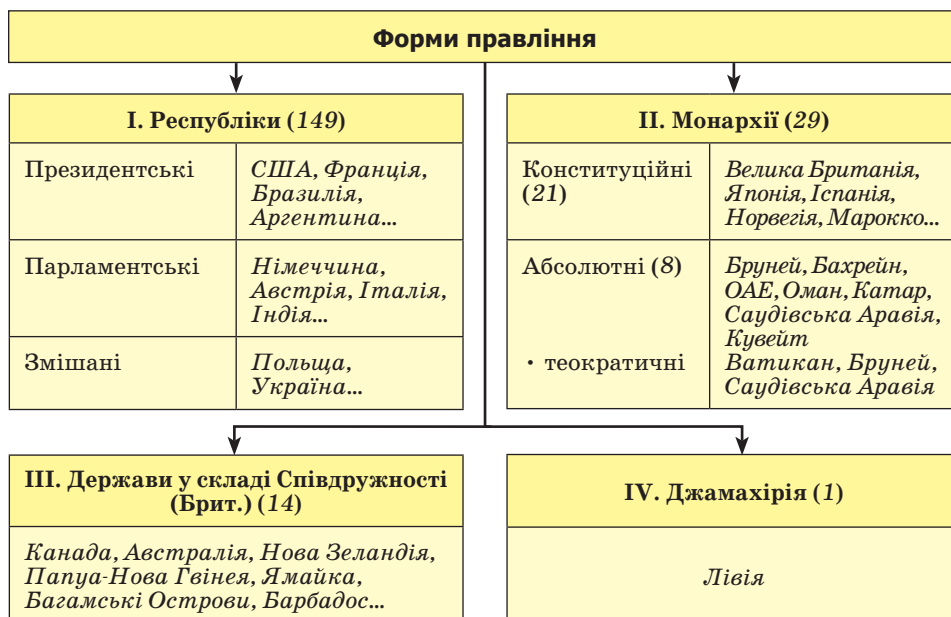

Таким чином, влада монарха обмежена конституцією: він «панує, але не править» і є символом держави. Конституційних монархій у світі 21. Більшість їх — у Європі: *Велика Британія, Іспанія, Данія, Норвегія, Швеція, Бельгія, Нідерланди, Люксембург, Ліхтенштейн, Монако, Андорра*. Конституційними монархіями також є *Японія, Таїланд, Малайзія, Йорданія, Камбоджа, Бутан, Марокко, Лесото, Свазіленд, Тонга*.

На сучасній політичній карті світу збереглося 8 *абсолютних монархій*, 7 з яких — в Азії. При такій формі правління вся законодавча та виконавча влада реально сконцентрована в руках монарха. Уряд або інші органи звітують перед ним. Парламент або виконує дорадчу функцію, або зовсім відсутній. Такими державами є *Саудівська Аравія, Катар, Об'єднані Арабські Емірати (ОАЕ), Оман, Бруней, Ватикан*, а також де-факто *Бахрейн та Кувейт*. Різновидом абсолютної є *теократична монархія* (з грецької — влада бога), яку очолює голова світової духовної влади. При цьому в руках церкви концентрується політична влада. Теократичними є, зокрема, такі абсолютні монархії, як *Ватикан, Бруней, Саудівська Аравія*.

Уявлення про монархію як менш прогресивну форму правління є досить умовним. Європейські конституційні монархії демократичніші за республіки Африки, Азії чи Латинської Америки.

Третьою, особливою формою правління є держави у складі Британської Співдружності. Ця форма правління існує з 50-х рр. ХХ ст., після розпаду Британської колоніальної імперії. 14 країн обрали для себе главою держави, символом вищої влади королеву Великої Британії. Де-юре вона очолює державу. В країнах є її представник — генерал-губернатор. Офіційно жителі цих держав є не підданими

Схеми 18. Форми правління

англійської королеви, а лише громадянами своїх країн. Де-факто ці країни мають свій уряд, який керує державою та самостійно розв'язує всі питання. Таку своєрідну форму правління мають, наприклад, *Австралія, Нова Зеландія, Канада, Папуа-Нова Гвінея, Ямайка, Багамські Острови, Туvalu*. Деякі з них навіть використовують державні атрибути Великої Британії. На державних прапорах Австралії та Нової Зеландії одним з елементів зображення є британський прапор. Нова Зеландія використовує англійський гімн «Боже, бережи королеву», англійські ордени, якими королева нагороджує новозеландців за клопотанням місцевого уряду.

Кількість країн, що мають таку екзотичну форму правління, поступово скорочується.

Своєрідною формою правління є джамахірія (з араб. — *народовладдя*). Існує вона в одній країні — *Лівії*. Тут, згідно з реформою 1977 р., немає уряду, політичних партій та державних органів влади. Вони замінені постійно діючими виборними органами — народними зборами та народними комітетами. Верховним органом влади вважається Загальний конгрес, який скликається не рідше ніж двічі на рік. Конституції немає.

Форми державного устрою та адміністративно-територіальний поділ. Державний лад кожної країни визначається також *державним устроєм та адміністративно-територіальним поділом*. Вони передбачають поділ держави на певні адміністративні одиниці з урахуванням національних, історичних, економічних, природних та ряду інших чинників. Розрізняють дві форми державного устрою: унітарну і федеративну (*схема 19*).

Унітарні держави (з лат. — *єдність*) — це країни, в яких існують єдині органи законодавчої та виконавчої влади, діють єдині для всієї країни конституція та система державних органів. Центральні органи влади керують усіма територіями країни. У світі таких держав більшість — 167. Наприклад, це *Франція, Італія, Іспанія, Україна, Польща, Китай, Монголія, Іран, Саудівська Аравія, Єгипет, Алжир, Лівія, Панама, Чилі, Перу* та ін.

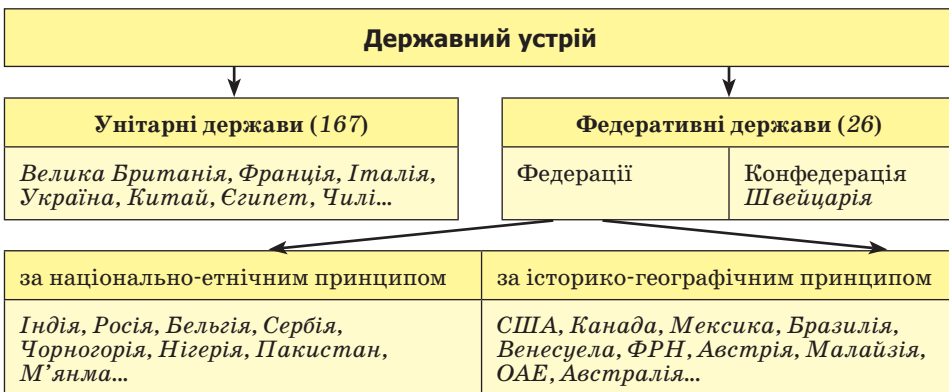

Схема 19. Державний устрій

Федеративні держави (з лат. — *союз, об'єднання*) — це складна союзна держава, що містить державні утворення (суб'єкти федерації — штати, землі, провінції, республіки), які мають юридично визначену політичну самостійність. *Автономія* — це самоврядування на основі власного законодавства, але в рамках загальнодержавних законів або конституції. У світі налічується 26 федеративних держав. Деякі з них виникли за національно-етнічним принципом, тобто автономію мають території, населені певними народами. Наприклад, це *Росія, Індія, Пакистан, Бельгія, Нігерія*. Інші федеративні держави сформувалися на основі історико-географічних особливостей розвитку. Зокрема, це *Німеччина, Австрія, США, Канада, Мексика, Бразилія, Австралія, Об'єднані Арабські Емірати, Малайзія*.

Залежно від ступеня автономії суб'єктів федерації існує два види держав: федерації й конфедерації. Федерація — єдина союзна держава, до якої входять автономні території, що мають певну юридичну та політичну самостійність. Основним законом федерації є федеральна конституція. Населення країни має єдине громадянство. Такими є практично всі федеративні держави. Виняток — *Швейцарія*, яка де-юре являє собою конфедерацію — союз кількох суверенних держав (26 кантонів), створений для досягнення зовнішньополітичних та військових цілей. Конфедерація має центральні органи влади, наділені повноваженнями, що делеговані їм державами — членами союзу. Рішення цих органів виконуються лише державами, що згодні з ними. Кожний кантон має свою конституцію, парламент і уряд. Тут немає єдиного громадянства, єдиної податкової й правової системи. Правовою основою конфедерації є союзний договір.

Групування держав за особливостями географічного положення, площею та чисельністю населення. Крім розглянутих ознак, держави відрізняються й іншими характеристиками. Зокрема, за особливістю географічного положення можна виділити такі групи країн: *приморські* (ті, що мають вихід до моря або океану), *півострівні* (що займають увесь півострів або його значну частину), *острівні* (більшою своєю частиною лежать на одному острові), *країни-архіпелаги* (розміщені на групі островів) та *континентальні* (що не мають безпосереднього виходу до моря або океану).

За площею країни також різні. Окремі з них можна порівнювати з цілими материками. Поряд з ними є й країни-карлики з територіями, меншими за площу нашої столиці. За площею країни об'єднують у такі групи: *найбільші* — понад 3 мли км² (їх 7), *дуже великі* — 1–3 млн км²

Наведіть приклади держав з різних регіонів світу, що мають неоднакові форми правління та державного устрою.

Користуючись політичною картою світу, знайдіть країни з різним типом географічного положення. Як ви гадаєте, чи впливають особливості географічного положення на рівень економічного розвитку країни?

- За політичною картою світу і статистичними даними атласу знайдіть сім найбільших за площею та кількістю населення країн. Назвіть їхні столиці. Наведіть приклади країн інших груп з різних регіонів світу. Чи впливають розміри країни на рівень її економічного розвитку?
- Чи існує пряма залежність між кількістю населення в країні та рівнем її економічного розвитку? Відповідь обґрунтуйте.
- До якої групи країн за площею та кількістю населення належить Україна?

(22 країни), *великі* — 500 тис. — 1 млн км² (21 країна), *середні* — 100–500 тис. км² (близько 60 країн), *малі* — 50–100 тис. км² (понад 20 країн), *найменші* — 1–50 тис. км² (понад 45 країн), *країни-карлики* — менше 1 тис. км² (близько 50 країн).

За чисельністю населення виділяють країни: з *найбільшою кількістю населення* — понад 100 млн чол. (їх усього 11), з *великою кількістю населення* — 50–100 млн чол. (їх 12), з *середньою кількістю населення* — 10–50 млн чол., з *малою кількістю населення* — 1–10 млн

чол. та з *найменшою кількістю населення* — менше 1 млн чол.

Отже, сучасні країни дуже відрізняються за рівнем економічного розвитку, державним ладом, особливостями географічного положення, площею, чисельністю населення та іншими ознаками.

КОРОТКО ПРО ГОЛОВНЕ:

- За формами правління країни поділяють на республіки і монархії. Більшість держав світу є республіками, найвища влада в яких належить виборним представницьким органам. Монархій в світі лишилося тільки 29. У них верховна влада зосереджена в руках однієї особи і, як правило, успадковується. Монархії бувають конституційними (Велика Британія, Іспанія, Норвегія, Японія, Марокко) і абсолютними (Саудівська Аравія, Кувейт, ОАЕ, Бруней). Якщо глава церкви і глава держави одна особа, монархію називають теократичною (Ватикан).
- За державним устроєм розрізняють держави унітарні (їх більшість) та федеративні (наприклад США, Канада, Німеччина, Індія, Бразилія, Австралія). Швейцарія є конфедерацією — союзом суверенних держав.
- За особливостями географічного положення країни поділяють на приморські, півострівні, острівні, країни-архіпелаги та континентальні (що не мають безпосереднього виходу до моря або океану). Найбільшими за площею державами світу є Росія, Канада, Китай, США, Бразилія, Австралія, Індія. Світовими лідерами за кількістю населення є Китай та Індія.

ПЕРЕВІР СЕБЕ:

1. Які складові державного ладу країни?
2. Назвіть основні форми правління країн сучасного світу. Наведіть приклади держав з різними формами правління та покажіть їх на карті.
3. Які існують форми державного устрою? Наведіть приклади країн з різними формами державного устрою.
4. Яку форму правління та державного устрою має Україна?
5. За якими кількісними ознаками проводять класифікацію країн?

§ 5. Міжнародні організації

Основні функції міжнародних організацій. Суверенні держави є членами багатьох міжнародних організацій. Їх система сформувалася переважно в 50-х рр. XX ст. Міжнародні організації покликані зміцнювати зв'язки між країнами. За своїми функціями вони поділяються на **загальнополітичні** та **спеціальні**: *військово-політичні, економічні, валютно-фінансові, інтелектуально-аналітичні* та ін. (схема 20). Деякі з міжнародних організацій є глобальними, інші — регіональними.

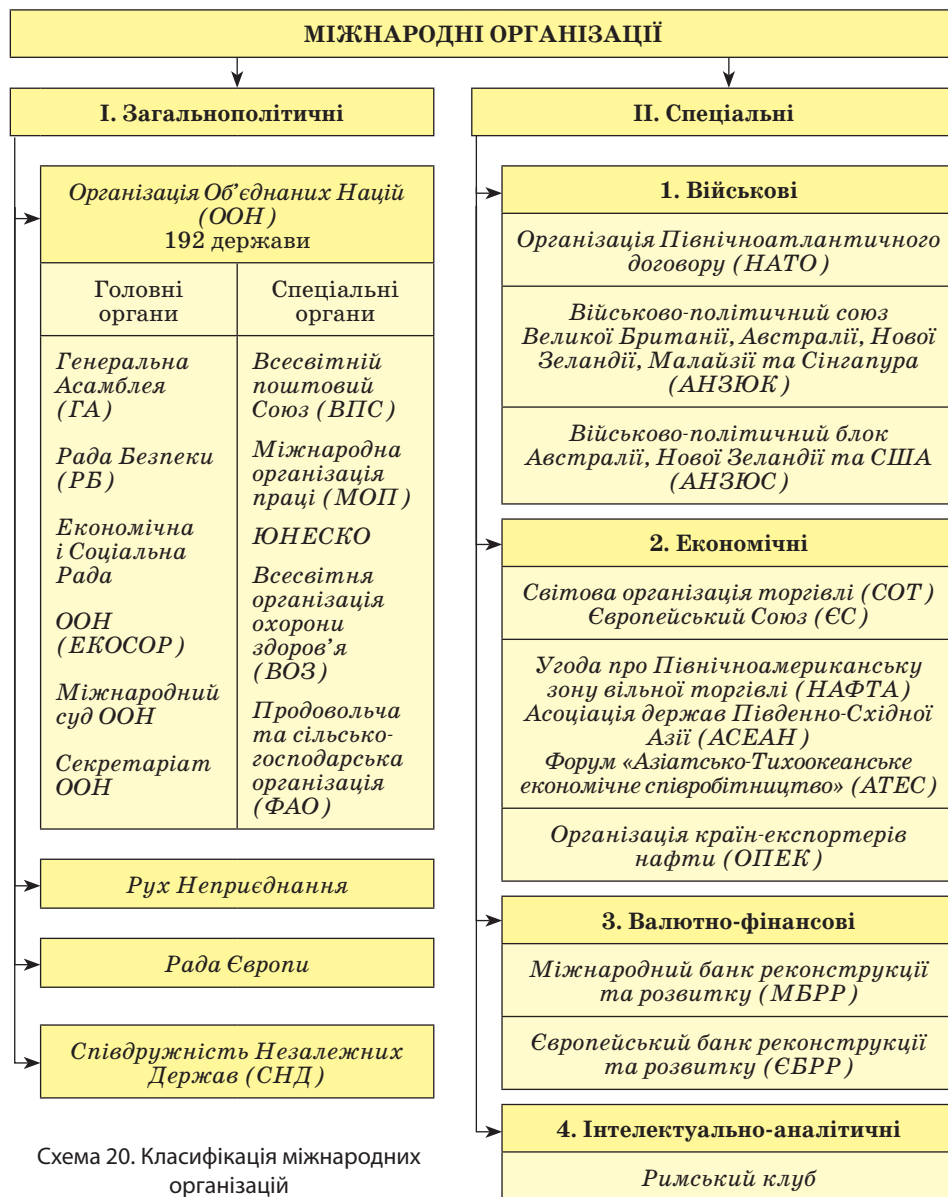

Схема 20. Класифікація міжнародних організацій

Емблема ООН

відзначається як День ООН. Україна є членом ООН з моменту утворення цієї організації. Місцем перебування центральних установ ООН є *Нью-Йорк* (США). Окремі представництва цієї організації є у *Відні* (Австрія), *Женеві* (Швейцарія), *Найробі* (Кенія) та інших містах.

Емблема МВФ

Загальнополітичні організації. 192 суверенні держави входять до *Організації Об'єднаних Націй (ООН)*. Це міжнародна глобальна загальнополітична організація, яка створена для підтримки та зміцнення міжнародного миру, безпеки та розвитку співробітництва між країнами. Статут ООН підписала 51 держава на конференції у *Сан-Франциско* (США) 26 червня 1945 р., невдовзі після завершення Другої світової війни. Він набув чинності 24 жовтня 1945 р. Ця дата

Існують спеціальні організації ООН з певних питань, зокрема, такі: Всесвітній поштовий союз (ВПС), Міжнародна організація праці (МОП), Організація з питань освіти, науки і культури (ЮНЕСКО), Всесвітня організація охорони здоров'я (ВОЗ), Всесвітня метеорологічна організація (ВМО), Організація з питань промислового розвитку (ЮНІДО), Продовольча та сільськогосподарська організація (ФАО), Міжнародний банк реконструкції та розвитку (МБРР), Міжнародний валютний фонд (МВФ) та ін.

Рух неприєднання — міжнародна загальнополітична організація, що охоплює понад 100 країн світу з Африки, Латинської Америки, Азії, Європи. Створена у 1961 р. Штаб-квартира її — у *Белграді* (Сербія). Метою Руху неприєднання є підтримка миру та неприєднання до військових блоків.

Рада Європи (РЄ) — одна з найвпливовіших та найчисленніша міжнародна організація в Європі. Заснована у 1949 р. Штаб-квартира — у *Страсбурзі* (Франція). Тепер її членами є понад 40 європейських держав. У 1995 р. до Ради Європи вступила Україна. Головними напрямками роботи організації є реалізація прав людини, гуманітарного, правового та соціально-економічного співробітництва, співпраці в сфері культури, екології, інформації.

Прапор СНД

Співдружність незалежних держав (СНД) була створена у грудні 1991 р. після розпаду Радянського Союзу. Її засновниками стали Росія, Україна і Білорусь. На сьогодні налічує 11 країн-учасниць. Головним органом СНД є Рада голів держав та урядів, що збирається за потреби в одній із столиць країн-членів. Секретаріат, що виконує організаційні функції, перебуває у *Мінську* (Білорусь). Головним завданням СНД є координація зусиль країн у військовій, господарській та соціальній сферах.

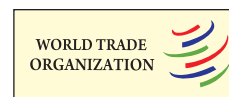

Спеціальні організації. З військово-політичних міжнародних організацій найвпливовішою є **Організація Північноатлантичного договору (НАТО)**. Вона об'єднує 28 країн Європи та Північної Америки. Угоду про створення військово-політичного блоку було підписано у Вашингтоні в 1949 р. Штаб-квартира НАТО — в *Брюсселі* (Бельгія). Основними завданнями НАТО нині є гарантування безпеки країнам-учасникам, колективна оборона, підтримання стабільності в зоні Північної Атлантики. У 90-х рр. XX ст. почалося розширення НАТО на схід. З 1999 р. новими членами цієї організації стали Польща, Чехія та Угорщина, з 2004 р. — Латвія, Литва, Естонія, Словаччина, Румунія, Болгарія, Словенія, з 2008 р. — Албанія та Хорватія. Україна активно співпрацює з НАТО.

Прапор НАТО

Глобальною міжнародною економічною організацією є **Світова організація торгівлі (СОТ)**, створена у 1995 р. Штаб-квартира — в *Женеві* (Швейцарія). Мета організації — допомога виробникам товарів та послуг, експортерам та імпортерам у веденні їх бізнесу. Членами СОТ є 153 країни. Кожна з них зобов'язана надавати іншим членам організації режим найбільшого сприяння в торгівлі. Україна увійшла в СОТ у 2008 р.

Емблема СОТ

Найпотужнішою регіональною економічною та політичною міжнародною організацією є **Європейський Союз (ЄС)**, який об'єднав 27 країн Європи. Він почав створюватися в 50-х рр. XX ст. Сучасну назву дістав у 1993 р. З 1991 р. його членами є *Велика Британія, Франція, Німеччина, Італія, Нідерланди, Бельгія, Люксембург, Данія, Ірландія, Греція, Іспанія, Португалія*. З 1995 р. новими членами ЄС стали *Австрія, Швеція та Фінляндія*. У 2004 р. до складу ЄС увійшли ще 10 країн: *Естонія, Латвія, Литва, Польща, Чехія, Словаччина, Угорщина, Словенія, Кіпр, Мальта*. У 2007 р. — *Болгарія та Румунія*. Головною метою організації є економічна та політична консолідація. В ході глибоких інтеграційних процесів був створений єдиний внутрішній ринок країн, вони перейшли до «єдиного простору» з прозорими кордонами для вільного пересування товарів, послуг, капіталів та населення. У 1992 р. в голландському місті Маастріхті 12 перших членів ЄС ухвалили угоди про політичний та валютно-фінансовий союз. Це означало проведення спільної зовнішньої політики та запровадження з 1 січня 1999 р. єдиної грошової одиниці євро. У 2005 р. Україна проголосила пріоритетний курс на європейську інтеграцію.

Прапор Євросоюзу

Другим великим міжнародним регіональним угрупованням є **Угода про Північноамериканську зону вільної торгівлі** (прийняте скорочення за

Прапор НАФТА